

PROPOSTA D'ACTIVITATS PER A L'ESTUDI DE LA MEMÒRIA DEMOCRÀTICA A LES ILLES BALEARS

Elisabeth Ripoll Gil

Materials didàctics
per a l'ensenyament de la memòria democràtica
a les Illes Balears

GOIB

Índex

Y

Introducció.....	3
1. Introducció a l'estudi de la memòria democràtica. Una perspectiva des dels drets humans.....	4
Els drets humans.....	4
Drets humans i polítiques de memòria democràtica. Legislació estatal.....	6
Drets humans i polítiques de memòria democràtica. Legislació autonòmica.....	9
2. Projectes transversals i en continu desenvolupament: els dies commemoratius.....	13
3. De «fer cultura, cultura i cultura» a la depuració de mestres.....	14
4. Què dinam avui?.....	17
5. «Una pàtria tan petita que la somio completa».....	23

Introducció

L'objectiu de les propostes d'activitats que trobam a continuació és el d'oferir una sèrie de seqüències d'ensenyament i aprenentatge basades en la història i la memòria democràtica que serveixin al professorat, tant per aplicar a l'aula com per inspirar noves propostes.

Aquest document es presenta com a l'inici d'un projecte de futur. Volem que sigui la llavor a curt i mitjà termini per impulsar la didàctica des de la perspectiva de la memòria democràtica i que culmini amb una jornada d'intercanvi, on es puguin incorporar i debatre noves experiències.

Partim d'una consideració fonamental: educar en valors de memòria democràtica és educar en drets humans; i, per tant, és una obligació inalienable.

1. Introducció a l'estudi de la memòria democràtica. Una perspectiva des dels drets humans

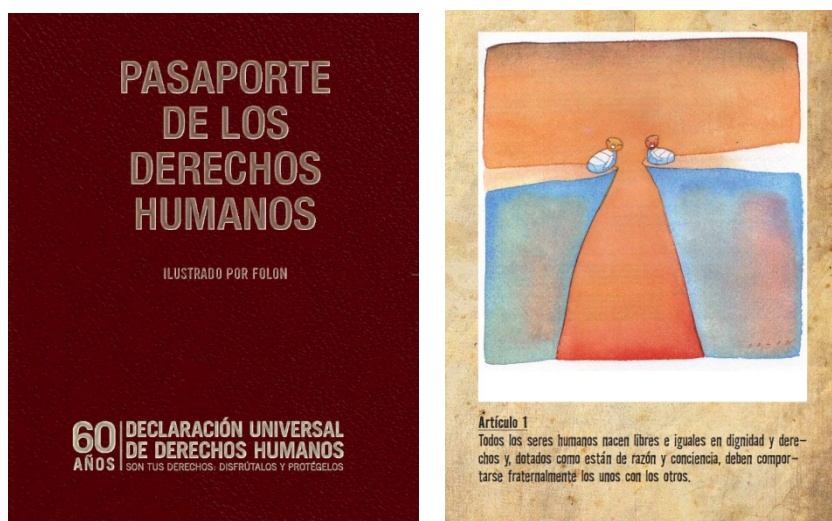
Els drets humans

En paraules de Fabián Salvioli, relator especial de les Nacions Unides sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició:

«Educar en drets humans no és una possibilitat, és una obligació»

El treball de la memòria democràtica des de la perspectiva de l'educació no es pot desvincular dels plantejaments i de la defensa dels drets humans. Les recerques històriques ens posen al davant d'episodis de la Guerra Civil, el cop d'estat, la dictadura franquista i la transició espanyola on s'han violat de manera sistemàtica els drets humans i s'han perpetuat crims contra la humanitat. És per aquest motiu que l'educació a partir dels valors de la memòria democràtica es lliguen indissolublement als drets humans.

Per aproximar als alumnes al concepte de «drets humans», proposam treballar amb el Passaport de Drets Humans editat per Amnistia Internacional l'any 2008, disponible en xarxa i amb opció de descàrrega en PDF: <https://www.amnesty.org/es/documents/act30/018/2008/es/>.

Així, una vegada conegut el document, es poden ressaltar un conjunt d'articles que guarden relació directa amb l'estudi de cas de la dictadura franquista.

Fou el 10 de desembre de 1948 quan les Nacions Unides varen proclamar la Declaració Universal dels Drets Humans, establint, entre molts d'altres, els següents punts a destacar:

«Preàmbul

Considerant que del desconeixement i del menyspreu dels Drets de l'Home n'han derivat actes de barbàrie que revoltien la consciència de la humanitat, i que l'adveniment en el futur d'un món on les persones alliberades del terror i de la misèria tinguin dret a parlar i a creure lliurement ha esdevingut la més alta aspiració de l'home;

Considerant cosa essencial de protegir els Drets de l'Home amb un règim de dret a fi que l'home no es vegi obligat al capdavant a rebel·lar-se contra la tirania i l'opressió. (...)

Article 1

Tots els éssers humans neixen lliures i iguals en dignitat i drets. Són dotats de raó i de consciència, i els cal mantenir-se entre ells amb esperit de fraternitat.

Article 3

Tot individu té dret a la vida, a la llibertat i a la seguretat de la seva persona.

Article 4

Cap persona no està sotmesa a esclavitud o servatge; l'esclavitud i el tràfic d'esclaus són prohibits en totes llurs formes.

Article 5

Cap persona no serà sotmesa a tortura ni a penes o tractes cruels, inhumans o degradants.

Article 7

Tothom és igual davant de la llei i té dret d'obtenir-ne la mateixa protecció sense distincions. Tothom té dret a una mateixa protecció contra qualsevol discriminació que violi la present Declaració i contra tota provocació a una tal discriminació.

Article 9

Ningú no pot ésser arrestat, detingut ni exiliat arbitràriament.

Article 10

Tota persona té dret, en règim d'igualtat, que la seva causa sigui portada equitativament i imparcialment en un tribunal independent i imparcial, el qual decidirà tant sobre els seus drets i les seves obligacions com sobre el fonament de tota acusació adreçada contra ella en matèria penal.

Article 18

Tota persona té dret a la llibertat de pensament, de consciència i de religió; aquest dret comporta la llibertat de canviar de religió o de convicció i la de manifestar-les individualment o en comú, en públic i en privat, mitjançant l'ensenyament, la predicació, el culte i l'acompliment de ritus.

Article 19

Tot individu té dret a la llibertat d'opinió i d'expressió; això com porta el dret a no ser inquietat per causa de les opinions i el de cercar, rebre i difondre les informacions i les idees per

qualsevol mitjà d'expressió i sense consideració de fronteres.»

Declaració Universal dels Drets Humans, 1948

De la lectura d'aquests articles hom s'adona que el règim de la dictadura franquista, construït a partir del cop d'estat de juliol de 1936 amb el suport d'altres règims d'àmbit europeu com el feixisme italià i el nazisme, va negar i violar drets humans fonamentals, i que els principis de la justícia transicional (veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició) requereixen encara un treball actiu per part de les administracions públiques, incloent la vessant educativa.

La Declaració Universal de Drets Humans va establir una sèrie de principis bàsics que s'han anat desenvolupant en tractats especialitzats i d'abast internacional. Un exemple és la Convenció Internacional sobre la Protecció de les Persones sobre les Desaparicions Forçades, que podem definir com un tractat internacional promogut per les Nacions Unides que aborda les desaparicions forçades, concebudes pel dret internacional com crims contra la humanitat.

Els responsables de la repressió franquista, com s'ha posat en evidència a partir de les fonts escrites i orals, i a través de la recuperació de cossos a nombroses fosses comunes al conjunt de l'Estat espanyol, i de manera significativa a les Illes Balears, executaren bona part de la seva política d'aniquilació del contrari a partir d'execucions sumàries de víctimes de desaparicions forçades.

És per això, que necessitam partir de la concepció de l'educació en memòria democràtica com a part de l'educació en els valors propis dels drets humans, així com dels principis de la justícia transicional: veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició.

Drets humans i polítiques de memòria democràtica. Legislació estatal

La Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica¹ (BOE núm. 252, de 20 de octubre de 2022) planteja en el seu preàmbul un conjunt de consideracions i mesures representatives de la indissolubilitat entre les polítiques de memòria democràtica i la defensa dels drets humans:

«Esta ley de Memoria Democrática toma como referencia las luchas individuales y colectivas de los hombres y las mujeres de España por la conquista de los derechos, las libertades y la democracia. España atesora una larga tradición liberal y democrática que surge con las Cortes de Cádiz y la Constitución de 1812. **A lo largo de todo el siglo XIX y gran parte del XX, multitud de españoles y españolas lucharon y dieron su vida por la implantación de un sistema democrático en nuestro país**, en los mismos términos que se estaba construyendo en el resto de países de nuestro entorno.

(...)

Hasta la Constitución de 1978, esos periodos democráticos eran abruptamente interrumpidos por quienes pretendieron alejar a nuestro país de procesos más inclusivos, tolerantes, de igualdad, justicia social y solidaridad. El último de ellos, protagonizado por la Segunda República Española y sus avanzadas reformas políticas y sociales, fue **interrumpido por un golpe de Estado y una cruenta guerra que contó con el apoyo de unidades regulares de las Fuerzas Armadas de Italia y Alemania y sus respectivos Gobiernos**, que intervinieron en territorio español y que fue identificada por la República Española ante la Sociedad de Naciones como Guerra de España. Un conflicto, en definitiva, que trasciende de una contienda civil por la

¹ Govern d'Espanya (2022). *Butlletí Oficial de l'Estat*, <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20>. La Llei de 2022 deroga la coneguda popularment com a Llei de memòria històrica de 2007.

participación de potencias extranjeras como Italia, Alemania o la Unión Soviética y la política de no intervención de las principales potencias occidentales. **De esta manera, la Guerra de España sería prólogo de las agresiones a otros Estados que posteriormente serían juzgadas y condenadas por el Tribunal de Núremberg**, conforme a la Resolución 95 (I) de 11 de diciembre de 1946, de la Asamblea General de las Naciones Unidas, y que ha pasado a formar parte del moderno Derecho Internacional de los Derechos Humanos y Derecho Internacional Humanitario.

Las violaciones de los derechos humanos durante la Guerra y la durísima represión de la posguerra y la dictadura franquista fueron condenadas en el informe de la Asamblea Parlamentaria del Consejo de Europa, adoptado en París el 17 de marzo de 2006. Los hechos descritos por el Consejo de Europa señalan que durante la Guerra de España se cometieron gravísimos crímenes y que durante la posterior dictadura franquista se estableció un sistema político autoritario que reprimió masivamente todo atisbo de oposición política de manera sistemática y generalizada. Como indica el referido informe del Consejo de Europa, **en España se produjeron de manera sistemática desapariciones forzadas, ejecuciones extrajudiciales, detenciones arbitrarias, políticas de campos de concentración, trabajos forzados, torturas, violaciones e incluso secuestro masivo de recién nacidos** bajo una política de inspiración eugenésica. La ciudadanía tiene actualmente el derecho inalienable al conocimiento de la verdad histórica sobre el proceso de violencia y terror impuesto por el régimen franquista, así como sobre los valores y los actos de resistencia democrática que llevaron a cabo quienes cayeron víctimas de su represión.

(...)

Con la llegada de la democracia, España se sumó a todos los tratados internacionales de Derechos Humanos reconociendo a sus diferentes órganos, y con el tiempo, convirtiéndose en un país de referencia internacional por el nivel de desarrollo, reconocimiento y garantía de sus libertades públicas y lo avanzado y comprometido de su sistema de derechos civiles.

(...)

De conformidad con el artículo 10.2 de la misma Constitución, **se ha de garantizar el derecho a la verdad y a la justicia de las víctimas de graves violaciones de los derechos humanos** o del derecho internacional humanitario, así como las oportunas formas de reconocimiento y reparación, todo ello para profundizar en el objetivo original de fomentar la convivencia pacífica y el continuo desarrollo de nuestra democracia.

(...)

De esta manera, **con el siglo XXI se abre una nueva fase en las políticas de memoria que conecta con** mayor claridad, aunque de manera paulatina, la memoria democrática en España con la memoria europea y con **el Derecho Internacional de los Derechos Humanos** que se plasma en los principios internacionales de verdad, justicia, reparación y garantías de no repetición.

(...)

De especial importancia en la profundización de la dimensión europea e internacional de la memoria democrática en España fue la **Recomendación de la Asamblea Parlamentaria del Consejo de Europa del 17 de marzo de 2006, en la que se condenaban las «graves violaciones de los Derechos Humanos cometidas en España por el régimen franquista»**, y que constituye el impulso definitivo para la adopción de la Ley 52/2007, de 26 de diciembre, por la que se reconocen y amplían derechos y se establecen medidas en favor de quienes padecieron persecución o violencia durante la guerra civil o la dictadura.

(...)

Con posterioridad a la aprobación de la Ley 52/2007, de 26 de diciembre, la perspectiva internacional de los derechos humanos en relación con las víctimas y las graves violaciones a

los derechos humanos cometidas durante la guerra y la dictadura franquista cobran una particular relevancia, con hitos significativos como la ratificación y entrada en vigor de la **Convención Internacional para la Protección de todas las Personas contra las Desapariciones Forzadas**, de 20 de diciembre de 2006, y ratificada por España el 14 de julio de 2009.

(...)

Es una responsabilidad directa del Estado la adecuación permanente de las políticas de memoria democrática a las nuevas necesidades a escala nacional, autonómica y local, así como a los nuevos paradigmas memoriales y de defensa de los derechos humanos que se articulan en el ámbito internacional.»²

La Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica, de la qual acabem de llegir una selecció de fragments del preàmbul, es compon de cinc títols que giren al voltant del protagonisme i reparació integral de les víctimes de la guerra i la dictadura, així com les polítiques de veritat, justícia, reparació i garanties de no repetició, objecte de les recomanacions dels organismes estatals de drets humans a l'Estat espanyol:

«La sección 1.ª de este capítulo I, que incluye medidas ya contenidas en la Ley 52/2007, de 26 de diciembre, como el mapa de fosas, protocolo de exhumaciones y régimen de autorizaciones, **recoge las recomendaciones de distintos organismos internacionales en materia de derechos humanos al establecer, de manera expresa, que la búsqueda de personas desaparecidas durante la Guerra y la Dictadura corresponderá a la Administración General del Estado, sin perjuicio de las competencias de otras administraciones públicas relacionadas con dicha actividad.**

(...)

La sección 2.ª de este capítulo I se dedica a los archivos y documentos, verdadera memoria escrita del Estado, regulando el acceso a los fondos y archivos públicos y privados y la **creación de un censo de fondos documentales para la Memoria Democrática**, así como una mención especial como lugar de Memoria Democrática al Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca, teniendo en consideración los criterios de las políticas archivísticas en defensa de los derechos humanos elaborados por la Unesco y el Consejo Internacional de Archivos.

(...)

El capítulo II regula el derecho a la justicia, que habrá de ser garantizado a través de investigaciones públicas que esclarezcan las violaciones de derechos humanos producidas durante la guerra y la Dictadura. En este sentido, **se crea el Fiscal de Sala para la investigación de los hechos que constituyan violaciones de los derechos humanos y del Derecho Internacional Humanitario.**

(...)

El capítulo IV se refiere al **deber de memoria democrática, como garantía de no repetición**, en torno a cuatro secciones. La sección 1.ª contiene las medidas precisas sobre los símbolos públicos, que deben tener como finalidad el encuentro de los ciudadanos en paz y democracia y nunca una expresión ofensiva o de agravio. El fomento de la cohesión y solidaridad entre las diversas generaciones de españoles y españolas en torno a los principios, valores y libertades constitucionales, y la necesaria supresión de elementos de división entre la ciudadanía, son objeto de esta ley. La **incompatibilidad de la democracia española con la exaltación del alzamiento militar o el régimen dictatorial hace necesario introducir las medidas que eviten situaciones de cualquier naturaleza o actos de enaltecimiento de los mismos o sus dirigentes.** En el marco de una cultura de derechos humanos, la exaltación, enaltecimiento o apología de los perpetradores de crímenes de lesa humanidad, condenados por el informe de la Asamblea Parlamentaria del Consejo de Europa de fecha 17 de marzo de 2006, supone en todo caso un

2 Govern d'Espanya (2022). Butlletí Oficial de l'Estat, <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20>.

evidente menysprejo o humiliació de les víctimes o de seus familiars, que es obligat combatir en respecte i preservació de se dignitat, com un exercici necessari de recordarlas i honorarlas.

(...)

El títol III, del moviment memorialista, reconeix la **labor realitzada durant dècades per la societat civil en la defensa de la memòria democràtica i la dignitat de les víctimes**, disposant la creació d'un registre d'entitats memorialistes. Per altra part, se crea un Consell de Memòria Democràtica com òrgan consultiu i de participació de dites entitats, contemplant la constitució en se seno d'una comissió que contribueixi al aclariment de les violacions de los drets humans durant la Guerra i la Dictadura.

(...)

En línia com los reiterats llamaments de los organismes de drets humans que insten a fer front a les organitzacions que difonen discursos d'incitació al odi i a la violència en los espais públics, se llven a cabo una sèrie de mesures. La disposició adicional quinta regula com causa **de extinció de fundacions, per no constituir fin de interès general la apologia del franquisme que ensalce el golpe de Estado i la dictadura o enaltezcan a sus dirigentes, com menysprejo i humiliació de la dignitat de les víctimes del golpe de Estado, de la guerra o del franquisme**, o incitació directa o indirecta al odi o violència contra las mismas.»³

Activitats vinculades:

Un cop llegit aquests fragments del preàmbul, reflexiona sobre la relació entre memòria democràtica i drets humans.

Investiga quins són els principals articles de la Llei 20/2022, de 19 d'octubre, de memòria democràtica, que tracten el tema dels drets humans i reflexiona sobre:

- En quins àmbits es relacionen els drets humans? (recerca, justícia...).
- Analitza la definició de «víctima» (article 3) i posa-ho en relació amb algun cas de víctima del cop d'estat, de la guerra civil i la dictadura franquista de les Illes Balears.
- Com pots contribuir com a ciutadà al Deure de Memòria, definit en l'article 34?

Drets humans i polítiques de memòria democràtica. Legislació autonòmica

En el cas de les Illes Balears hem de tenir presents dues lleis que han tractat de donar resposta a les reivindicacions d'entitats memorialistes, de familiars i d'investigadors pel que fa a memòria democràtica.

La Llei 10/2016, de 13 de juny, per a la recuperació de persones desaparegudes durant la Guerra Civil i el franquisme (BOIB núm. 76, de 16 de juny de 2016) assumia la manca de desenvolupament de la Llei estatal de 2007 en el conjunt de les Illes i donava reconeixement a la feina elaborada per part de les entitats memorialistes, en assumir el compromís que les administracions públiques havien de mostrar en la recuperació de víctimes.

En conseqüència, la Llei 10/2016 regula les competències del govern autonòmic pel que fa a la localització i la identificació de les víctimes de desaparicions forçades per raons polítiques, ideològiques o religioses. Es va crear una comissió tècnica encarregada d'elaborar un cens de persones desaparegudes,

3 Govern d'Espanya (2022). Butlletí Oficial de l'Estat, <https://www.boe.es/eli/es/l/2022/10/19/20>.

elaborar un mapa de fosses de les illes, coordinar i dirigir les intervencions a les fosses (prospecció, senyalització...) així com garantir la custòdia de les restes i fer-se càrrec de la devolució de les restes identificades als familiars.

Amb aquesta Llei s'aprova, així mateix, un protocol per a la localització i l'excavació de les fosses, les quals eren considerades:

«proves d'execucions extrajudicials, sumàries o arbitràries vinculades a possibles desaparicions forçades, crims de guerra i crims contra la Humanitat als efectes de la seva investigació judicial, conformement amb la legislació vigent» (Llei 10/2016, BOIB núm. 76, 2016, p. 18224).

Així mateix, l'article 10 determina que:

«pel caràcter massiu o sistemàtic que presenti la troballa de restes humanes amb signes de violència en les fosses de la guerra civil i de la dictadura franquista, el Govern, directament o a través dels seus serveis jurídics, denunciarà davant Fiscalia l'existència d'indis de la comissió de possibles crims contra la Humanitat de naturalesa imprescriptible i efectes permanents, conformement amb la legislació vigent» (Llei 10/2016, BOIB núm. 76, 2016, p. 18246).

Activitats relacionades:

Com indica l'investigador Francisco Ferrándiz, les fosses són uns dels testimonis més evidents de la repressió exercida a partir de la guerra i són una eina per a la comprensió del terror. Es tracta d'escenaris de crims que ens enfronten amb la violència exercida en el passat sobre els espais que ara habitam. L'obertura de les fosses forma part d'un procés de revisió del passat traumàtic i alhora és un procés d'irrupció de la memòria. Les exhumacions i les commemoracions que es fan arreu del territori de l'Estat han fet visible la geografia dels assassinats. L'obertura de fosses, les exhumacions, la localització i l'entrega de cossos esdevé un procés d'activació de la memòria i de múltiples discursos del trauma. En paraules de les presidenta de l'associació Memòria de Mallorca, Maria Antònia Oliver, una exhumació comença en el moment en què s'inicien les investigacions i clou quan les restes mortals són entregades als familiars.

- Visualitzar i comentar el documental *Ossos que xerren. La fossa dels tres mariandos*, com a cas pioner en l'obertura d'una fossa a les Illes Balears, abans fins i tot de l'aprovació de la Llei de 2016. Com a bibliografia relacionada, destacar l'obra de Bartomeu Garí sobre la fossa esmentada de Sant Joan, titulada *La fossa dels mariandos. Obrir per poder tancar la història* (Lleonard Muntaner Editor, 2015).
- Visualitzar i comentar el documental *Silenci trencat. La fossa de Porreres*.
- A través de la web de la Direcció General de Memòria Democràtica del Govern de les Illes Balears, investiga si al teu municipi o a les proximitats s'han exhumat fosses i realitza un esbós biogràfic de les víctimes identificades. Pots fer servir els mapes geolocalitzats, els llistats i els informes de fosses exhumades i el llistat de víctimes recuperades.
- Contactau amb familiars de víctimes recuperades i convidau-los al centre educatiu per compartir reflexions.

La Llei 2/2018, de 13 d'abril, de memòria i reconeixement democràtics de les Illes Balears, parteix d'una reivindicació de la democràcia com a conquesta ciutadana i com a fonament per a la pau, la llibertat i la convivència. En l'exposició de motius realitza una síntesi dels trets que caracteritzaren la repressió, tot destacant-ne la violència i la manca de garanties jurídiques dels òrgans derivats del cop d'Estat, la

depuració dels docents i la violència i la repressió exercides contra les dones pel fet de ser-ho.

En aquest sentit, com afirma Raül Digón en la seva anàlisi comparativa entre les polítiques de memòria de diverses comunitats autònomes, en la llei balear de 2018:

«...Es reporten: pallisses, tortures, detencions massives i execucions sumàries, que a la zona franquista es perllongaren amb afusellaments, més els consells de guerra de la justícia militar, sense garanties processals, amb sentències de mort fins als anys quaranta.

Igualment, es destaca el patiment de determinats col·lectius: els deportats als camps nazis, el personal docent, víctima de depuracions, els represaliats per orientació sexual o identitat de gènere (també a l'inici de la transició) i, en conjunt, l'oposició democràtica clandestina (política, sindical, estudiantil, veïnal, feminista, militar, cultural i lingüística).

Des d'una òptica de gènere, es condemnen la violència, les humiliacions i els càstigs contra les dones pel fet de ser-ho i/o pel seu paper actiu en la II República. I es remarca que la dictadura, en un context de vencedors i vençuts, discriminà el col·lectiu de víctimes del franquisme.»⁴

La Llei comprèn un total de sis títols que configuren els eixos de les polítiques públiques de memòria democràtica a la nostra comunitat autònoma:

- El títol primer (Del dret a la veritat) comporta l'obligació de les institucions públiques d'investigar i aclarir els fets relacionats amb les violacions de drets durant la guerra i la dictadura.
- El títol segon (Del dret a la memòria democràtica a les Illes Balears) fa esment al patrimoni documental i bibliogràfic, preveu la creació de seccions museístiques i estableix els espais i itineraris de la memòria com a nova figura de protecció.
- El títol tercer (Del dret a la reparació i al reconeixement a les víctimes de la Guerra Civil i la dictadura franquista) fa referència a les actuacions de l'administració pública envers la reparació de les víctimes, la promoció de la recerca a través de jornades i publicacions entre d'altres, declara nul·les les sentències i resolucions de les causes instruïdes de caràcter penal, civil i administratiu dictades per motius polítics durant la guerra i la dictadura i considera contraris a la memòria democràtica l'exhibició a la via pública d'elements d'enaltiment del cop d'estat i del franquisme.
- El títol quart (Garanties de no repetició), en el qual, a més de l'impuls de projectes d'investigació i divulgació, fa referència explícita al compromís governamental per incloure continguts i realitzar activitats tant curriculars com extracurriculars sobre memòria democràtica ens els àmbits de l'educació secundària obligatòria, batxillerat i l'ensenyament de persones adultes. Així mateix, es fa referència al desenvolupament de plans de formació pels docents que permetin una actualització científica i didàctica en relació a la Memòria Democràtica de les illes, millorant els recursos conceptuals i metodològics.
- Els títols cinquè i sisè fan referència a l'actuació i organització administrativa i règim sancionador, respectivament.

Activitat relacionada:

4 Digón Martín, Raül (2020). «Lleis i cultura democràtica: la regulació de les polítiques públiques de memòria històrica a Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià.» *Revista Catalana de Dret Públic*, 60, 148-180, <https://doi.org/10.2436/rcdp.i60.2020.3393>.

- Llegeix l'article d'Enrique Díez titulat «Pedagogia antifeixista», publicat a *El Diari de l'Educació* (<https://diarieducacio.cat/pedagogia-antifeixista/>) i realitza un debat a l'aula, amb especial interès a les mostres de comportaments contraris a la justícia social. Com es poden combatre els comportaments contraris a la justícia social a través de l'escola o institut?
- Planteja una activitat que pugueu realitzar al vostre grup o classe respecte a les garanties de no repetició per tal d'exposar als alumnes més joves del centre el valor de la memòria democràtica i la necessitat de defensar la democràcia i els drets humans. Per exemple: infografies, visitar un lloc de memòria, llegir un fragment de memòries personals, llegir un poema vinculat a la temàtica, etc.

2. Projectes transversals i en continu desenvolupament: els dies commemoratius

En aquesta proposta l'objectiu és aprofitar els dies commemoratius per tal de desenvolupar un contingut històric i la definició de conceptes bàsics. És important fer entendre que la celebració de dies commemoratius és una forma de visualitzar un fet o una reivindicació, si bé els valors que es poden deduir han de mantenir-se al llarg del curs.

Així, algunes de les preguntes que haurien de fer-se servir per plantejar l'estudi dels diversos dies commemoratius són:

- Què es commemora?
- Per què?
- De quina manera ho podem relacionar amb la història de l'Estat espanyol i les Illes Balears?
- Què has après i què vols transmetre?

A continuació, realitzam un recull de dies que es poden treballar en la perspectiva de la memòria democràtica i els drets humans. Els procediments per desenvolupar la celebració d'aquestes dates poden ser molt diversos: lectura de textos a l'aula o al conjunt del centre, anàlisi de fotografies, visualització de documentals o pel·lícules, convidada de testimonis orals, sortides d'aula, elaboració d'un mural, etc. És important treballar els conceptes fonamentals amb els alumnes, per tal que compreguin la magnitud dels fets històrics i sobretot, prenguin consciència que el temps actual és fruit de temps pretèrits, i que alhora, el present influeix en l'esdevenir dels temps futurs.

Així mateix, són fonamentals tres consideracions o idees: la primera, consisteix en mantenir i ampliar les activitats cada curs escolar, de forma que se mantingui un fil conductor al llarg del període escolar. Una segona idea important és tractar de visualitzar la feina realitzada pels alumnes, sempre que sigui possible, per exemple, a través del bolletí o revista escolar o en celebracions especials del centre educatiu (com jornades de portes obertes). Un tercer aspecte és la necessitat de treballar aquestes fites commemoratives amb una perspectiva interdisciplinària, implicant totes les matèries i docents possibles.

Algunes de les dates a tenir presents, podrien ser:

- Dia Internacional de la Commemoració de les Víctimes de l'Holocaust (27 de gener).
- Dia del Record de les Víctimes de la Guerra Civil i el Franquisme (24 de febrer, Illes Balears).
- Dia Internacional de la Pau i la No Violència (30 de gener).
- Dia Mundial de les Eleccions (3 de febrer).
- Dia Internacional de la Dona Treballadora (8 de març).
- Dia Internacional del Dret a la Veritat en relació amb Violacions Greus dels Drets Humans i de la Dignitat de les Víctimes (24 de març).
- Dia Internacional del Poble Gitano (8 d'abril).
- Dia Mundial de la Llibertat de Premsa (3 de maig).
- Dia Europeu de Commemoració de les Víctimes de l'Estalinisme i el Nazisme (23 d'agost).
- Dia Mundial dels Docents (5 d'octubre).
- Dia Mundial contra la Pena de Mort (10 d'octubre).
- Dia del record de les víctimes desaparegudes pel franquisme a les Balears (29 d'octubre).

- Dia del Mestre (27 de novembre, Estat espanyol).
- Dia Internacional dels Drets Humans (10 de desembre).

3. De «fer cultura, cultura i cultura» a la depuració de mestres

«I si no hi ha més que un mitjà per fer ciutadans, que és la cultura, resulta que la tasca bàsica és fer cultura. Sí, fer cultura, cultura i cultura. Sempre hem entès que és el nostre deure de tots els llocs i de tots els instants.»

Emili Darder i Cànaves

Amb aquesta proposta l'objectiu és analitzar el paper de l'educació i la cultura durant la Segona República, posar exemples de figures compromeses amb el tema i aproximar-nos a les iniciatives de construccions escolars.

La Segona República va representar una etapa de democratització i modernització sense precedents. Les dècades prèvies a la república varen estar profundament marcades per la Restauració borbònica, el caciquisme, el turnisme polític, el frau electoral, la limitació de l'exercici polític a les elits, i fins i tot per una dictadura, la de Primo de Rivera, que va arribar el setembre de 1923.

Però a partir del 14 d'abril de 1931 es va obrir una nova etapa, en la que es va impulsar la construcció d'escoles públiques per tal de lluitar contra l'analfabetisme (agreuja en el cas de nines i dones), la manca de places escolars i l'estat deplorable dels locals destinats a l'ensenyament. Es reivindicava també que l'escola fos gratuïta, laica i mixta. Així mateix, es varen impulsar els equipaments culturals, com les biblioteques. Cal recordar en un context ampli, el cas de las Misiones Pedagógicas i la figura de Federico García Lorca.

En el cas de les Illes Balears, a l'hora de plantejar una seqüència didàctica, cal partir de les iniciatives pròpies del període republicà; l'arribada del cop d'Estat, la guerra i la dictadura va representar una paralització de les obres i dels plans educatius. Es va donar pas a una escola segregada, marcada pel poder de l'Església catòlica, i en la s'incorporaren matèries com *Formación del Espíritu Nacional*; els estudiants cantaven el *Cara al Sol* i es paralitzaren les innovacions pedagògiques dels anys previs.

Obres de referència i altres materials a tenir en compte per a l'ensenyament–aprenentatge són:

- Aulí Ginard, A., et al. (2010). «Mestre de Sóller. El procés de depuració del magisteri: 1936-1941». *IV Jornades d'Estudis Locals a Sóller*. Ajuntament de Sóller, p. 83-100.
- Aulí Ginard, A., et al. (2007). «La depuració del professorat de l'Institut d'Inca». *VIII Jornades d'Estudis Locals*, p. 135-163.
- Aulí Ginard, A., et al. (2019). «La depuració del magisteri: mestres de les escoles públiques de Montuiri, 1936-1943». *Montuiri: patrimoni i migracions. III Jornades d'Estudis Locals*, p. 229-237.
- Capítol 25 de la sèrie documental *Memòria i oblit d'una guerra*, dedicat als mestres de la República.
- Cardona Costa, A. (1991). *Antoni Albert i Nieto, un mestre eivissenc*. Eivissa: Consell d'Eivissa i Formentera.
- Carrió Villalonga, P. J. (2022). *El magisteri depurat a Palma a partir de la guerra civil*. Palma: Ajuntament de Palma.
- Carrió Villalonga, P. J.; Domènech Bestard, M.; Ramis Caldentey, A. (2015). *Les escoles de les Illes Balears en temps de la II República*. Palma: Edicions Talaiots.
- Coll Canyelles, M. (1999). «La depuració dels mestres de la república a Marratxí». *III Jornades*

d'Estudis Locals a Marratxí, p. 275-283.

- Comas Rubí, F. (2001). «La depuració de mestres a Santa Maria del Camí durant la Guerra del 1936». *III Jornades d'Estudis Locals en memòria de Mn. Joan Vic*, p. 179-188.
- Company Mates, A. (2008). *Emili Darder Cànaves. El darrer batle republicà de Palma*. Ajuntament de Palma.
- *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*: Joaquim Gadea Fernández (veu de Pere Vilàs), disponible a <http://www.eeif.es/veus/Gadea-Fernández-Joaquim/>. Veure també, de Pere Vilàs, el capítol sobre Joaquim Gadea al catàleg de l'exposició *Eivissa i Formentera republicanes*, publicat en format llibre el 2016.
- García Martínez, J. (2014). *Doña Pepita: memorias de una maestra republicana represaliada en Felanitx durante la guerra civil*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.
- Moner Mora, L. (2007). *Emili Darder i Cànaves (1895-1937). Vida i martiri*. Miquel Font.
- Moner Mora, L. (2012). *Emili Darder i Cànaves (1895-1937). Metge i polític, víctima de la repressió franquista*. Fundació Emili Darder.
- STEI (2004): «La depuració de mestres a les Illes Balears durant la Guerra Civil». *Pissarra. Revista d'ensenyament de les Illes* (set.-oct.), n. 117, p. 1-45.
- Tur Balaguer, F. (2017). *La depuració de mestres balears per motius morals (1936-1939)*. Palma: Documenta Balear.
- Vilàs Gil, P. (1995). *Joaquim Gadea Fernández. La vida d'un mestre*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs i Universitat de les Illes Balears.

Com a propostes d'activitats i reflexió, són nombroses les tasques que poden desenvolupar-se. Algunes propostes serien:

- Investiga si en el teu municipi o proximitats es varen dur a terme millores educatives i culturals (biblioteques, escoles...).

Exemple: la tasca de l'ajuntament de Porreres triat en les eleccions de febrer de 1936, encapçalat per batle Climent Garau, *Marió*; els regidors que juntament amb Garau integraren l'equip de govern foren Jordi Llaneras Llull, *de Can Ferrer*, Miquel Ximelis Bisquerra, *Cotó*, Andreu Amengual Barceló, *Amengual*, Sebastià Ferrà Xamena, *Carraixet*, Miquel Julià Nicolau, *Pa*, i Rafel Sampol Cerdà, *Pastor Paula*. L'equip de govern va posar en marxa tots els tràmits necessaris per agilitzar les obres d'una nova escola. Les obres del nou centre escolar es varen començar el maig de 1936 i estaven dirigides pel mestre picapedrer Climent Serra Servera, *Banyat*. Al mes de juliol ja s'havien construït els fonaments, un magatzem i un dipòsit d'aigua, però el cop d'Estat i la guerra varen implicar la paralització de les obres. Climent Serra, *Banyat*, mestre d'obres i president d'Esquerra Republicana Balear de Porreres, fou assassinat dia 16 d'agost de 1936 a Manacor, amb 29 anys d'edat. Ni la seva esposa, Margalida Blanch, ni els seus fills, recuperaren els doblers que *Banyat* havia ingressat en l'Ajuntament en concepte de fiança ni reberen cap abonament per les obres realitzades. Els porrerencs hagueren d'esperar a l'abril de 1976 per disposar d'un nou centre escolar, l'Escola Nova. Des del 2021, l'escola s'anomena CEIP Climent Serra i Servera.

- Investiga les biografies de figures compromeses amb el món cultural i educatiu en el teu municipi o proximitats (mestres...). Varen partir algun tipus de repressió en produir-se el cop d'Estat i l'inici de la guerra?

Exemple 1: el mestre Bartomeu Matas Alemany, nascut a Esporles i mestre a Sineu entre 1933 i 1936. Fou suspès de sou i feina. Havia militat en Esquerra Republicana Balear. Va estar empresonat al vapor Jaume I i a Can Mir, fins que el gener de 1937 el varen treure amb un grup d'homes i fou conduït a Porreres, on l'assassinaren amb 33 anys. El seu cos fou identificat a la fossa de Porreres el 2021.

Exemple 2: el mestre Joaquim Gadea a Santa Eulària des Riu, a Eivissa.

Exemple 3: la tasca d'Emili Darder com a regidor i batle de Palma.

4. Què dinam avui?⁵

Aquesta activitat se centra en els anys de la postguerra i la fam, i té per objectiu principal que l'alumne confronti les condicions de vida actuals i les compari amb la dècada dels anys quaranta del segle XX.

Una obra de referència per al docent a l'hora de plantejar els continguts és la recerca de David Ginard Féron (1999), *L'economia balear (1929-1959)* (Quaderns d'Història Contemporània de les Balears. Palma: Documenta Balear).

Per a aquesta activitat ens interessa en especial el capítol «Els anys de la postguerra (1939-1951): estancament i fam», en el qual analitza l'evolució del sector primari, secundari i terciari, així com la situació econòmica global i les seves conseqüències.

Altres textos de consulta poden ser:

- Casasnovas, Miquel Àngel; Ginard Féron, David (2021). *Historia de las Baleares (1780-2017). De la crisis del Antiguo Régimen a la actualidad*. Palma: Documenta Balear.
- Palma XXI: «Palma passa fam després de la guerra», disponible en el web <https://palmaxxi.com/capitols/palma-passa-fam-despres-de-la-guerra/>.

El punt de partida consisteix en què els alumnes, sobre la base de les seves experiències, parlin dels seus menjars favorits i sobre tot allò què compren quan acompanyen als seus pares als mercats i/o supermercats. Després de l'explicació i l'anàlisi històrica, es podrà realitzar una comparativa amb les condicions de vida actual, amb l'objectiu de comprendre una part de les conseqüències de la Guerra Civil vinculades amb l'autarquia i les dificultats de la vida quotidiana que patí una part important de la societat.

Algunes preguntes com a punt de partida per a l'activitat podrien ser, a títol d'exemple:

- Quin és el teu menjar preferit?
- Què t'agrada berenar els matins abans de venir a escola?
- Què creus que menjaven els nins després de la guerra?
- Com t'imagines els locals de queviures d'aquella època?

⁵ Aquesta activitat està inspirada en una idea de Núria Pons Florit, mestra d'educació primària de Menorca, i assistent al curs de formació del professorat *L'ensenyament de la Memòria Democràtica: Història i recursos didàctics (Illes Balears)*.

Algunes consideracions de context econòmic a tenir present, sobre la base de Ginard (1999), són:

Context general

- Dècada dels anys quaranta: recessió econòmica a les Illes Balears.
- L'autarquia i l'intervencionisme varen afectar l'arxipèlag, a causa de la seva estructura productiva, basada en l'agricultura d'exportació i la indústria lleugera dependent del comerç exterior. El tancament dels mercats i la caiguda dels nivells de vida afectaren la demanda de productes balears.
- Tot i que Mallorca i les Pitiüses havien format part del bàndol nacional, no es varen veure afavorides pel règim des del punt de vista econòmic.
- El règim franquista posà en marxa durant la postguerra una política econòmica autàrquica, d'acord amb els paràmetres ideològics dels feixisme. El país havia de ser autosuficient i dependre el menys possible de l'exterior. Per aconseguir-ho, el Govern havia de regular l'economia, tot i que els mitjans de producció seguien en mans privades; aquesta intervenció necessità la creació d'un holding empresarial públic per tal de desenvolupar els sectors industrials considerats estratègics. El 1941 naixia el Instituto Nacional de Indústria (INI), que canalitzava les inversions estatals necessàries. Durant els anys quaranta les Illes varen quedar al marge de les accions de l'INI.
- El Govern de l'Estat franquista va suprimir el 1937 la festa del Primer de Maig, en considerar que presentava un caràcter «marxista». Es va establir un nou calendari de festes, en el qual hi trobam, des de l'any 1940, la Festa d'exaltació del treball nacional (18 de juliol).

Agricultura i ramaderia

- Caiguda de la producció, per diverses causes:
 - Manca d'adobs i sòls esgotats.
 - Tancament dels mercats exteriors.
 - Manca d'incentius, a causa de la política de preus controlats.
 - Manca d'irrigació.
 - El 1947 les collites de blat, civada i ordi assoliren el 60 % de les obtingudes abans de la Guerra Civil. Les collites d'arròs, pèsols i mongetes se situaren al voltant del 70 %. El rendiment per hectàrea va caure un terç respecte la productivitat prèvia als anys de la guerra. A més, la Segona Guerra Mundial impedí exportar fruits secs i cítrics, importants per l'economia mallorquina i pitiüsa.
- A causa de la manca de pinsos i pastures, els caps de ramat varen disminuir, especialment en el sector porcí.

- A la política econòmica del règim franquista, d'autarquia, que practicà el proteccionisme i intervingué els preus i el comerç, s'ha de sumar la Segona Guerra Mundial, que va dificultar l'abastament de queviures, de combustible, de béns d'equip i de primeres matèries.
- La indústria es veure afectada per manca de primeres matèries (cuir, cotó, sucre, llaunes...). Moltes fàbriques varen haver de recórrer al contraban per poder aconseguir matèries primeres i poder continuar la producció.
- Talls d'energia elèctrica. Més de la meitat de la producció de lignit s'exportava, tot i les necessitats que hi havia a les illes, que patiren continus talls en el subministrament, que de retruc afectaven la indústria i la vida quotidiana. El 1951 a les Balears hi havia un consum de 100 kW/h per habitant, enfront dels 230 de mitjana espanyola.
- S'havien perdut mercats exteriors. Això afectà molt la indústria sabatera.
- Malgrat les dificultats, alguns empresaris es varen adaptar a la situació i aconseguiren subsistir. Es produïren algunes iniciatives desenvolupades ja amb anterioritat a la Guerra Civil, com l'expansió de la bijuteria, la indústria del formatge fus i les sumadores, a Menorca. Així, la indústria menorquina mostrava capacitat d'innovació i adaptació i entrava en la dècada dels cinquanta en relatives bones condicions. La consolidació del sector industrial a Menorca després de la guerra és un factor que explica el posterior retard de l'entrada de l'economia turística menorquina.
- L'Estat no va invertir doblers per crear empreses públiques a Balears, fet que es va donar a altres indrets a través de l'Institut Nacional d'Indústria (INI).
- El 1930, el 36,8 % de la població activa balear treballava en el sector industrial.
- El 1940, el 23,4 % de la població activa balear treballava en el sector industrial.
- El 1950, el 33 % de la població activa ocupada en el sector secundari a les Balears.

Construcció

- L'administració es va limitar a realitzar algunes construccions, com el nou port de Palma, que enllaçava amb l'antic a través del Passeig Marítim.
- Es produïren algunes reformes urbanes importants a Palma a través del Pla Alomar (1943), que cercava la reforma interior i la regulació de l'Eixample. El projecte pretenia adaptar el nucli antic a les necessitat de circulació, higièniques i socials del moment. En realitat, el desenvolupament del projecte comportà tota una sèrie d'operacions especulatives que varen malmetre el nucli antic i atorgaren grans beneficis als promotors. L'exemple més significatiu d'aquest reforma és el carrer de Jaume III.

Text: Alomar lidera la reforma de Palma con la ayuda económica de Joan March.

PRODUCCIÓ DE CALÇAT A MALLORCA, 1937-1950			PRODUCCIÓ GLOBAL A LES BALEARS, 1931-1947 (Base 1931-1935 = 100)			
Any	Nombre de fabricants	Producció	Mitjana	1940	1945	1947
1937	105	1.528.671	Arròs	80,3	76,6	67,8
1938	200	20.000 diaris	Civada	68,5	56,1	60,6
1939	250	3.550.000	Ordi	87,4	68,0	69,7
1940	235	2.500.000 (aproximat)	Blat de les Índies	523,9	522,2	453,3
1941	307	3.000.000 (aproximat)	Blat	69,1	42,7	60,7
1943	270	2.750.000	Ciurons	106,0	110,9	141,6
1944	263	2.350.000	Pèsols	65,5	44,4	74,3
1945	242	2.200.000	Faves	50,3	19,2	40,0
1946	205	10.000 diaris	Mongetes	38,3	26,7	85,5
1948	228	15.000 diaris	Llentes	62,7	106,9	117,6
1950	230	15.000 diaris	Alls i cebes	141,0	109,4	125,7
			Patates	93,9	98,9	101,9

Font: Casasnovas Camps, M. A.; Ginard Féron, D. (2014): *Illes Balears. Història*. Palma: Vicens Vives, p. 69.

Record que en aquella època de fam i manca d'aliments s'elaborava un pa de blat de les Índies de color groc que resultava pràcticament incomedible. En provar de mastegar-lo es formava una bola enganxosa a la boca de sabor molt semblant al de les serradures. També es venien pans de figues seques, el preu del qual depenia del pes. Alguns dels seus fabricants, d'escassos escrúpols, introduïen sorra en el seu interior per tal que pesassin més.

Per sobreviure i obtenir aliments, els qui vivíem a Mallorca empràvem tots els nostres recursos i imaginació. Moltes persones sortien en tren a primeres hores del matí amb la intenció de comprar productes del camp que els ajudassin a alimentar les seves famílies. Hi havia controls a totes les carreteres i els aliments podien ser requisats. La seva compra i venda eren il·legals. Ni els pagesos podien vendre, ni els particulars acudir a comprar.

Però la fam va afinar l'enginy de les famílies mallorquines. Sovint alguns habitants de la ciutat de Palma es desplaçaven en tren als pobles de l'illa a primeres hores del matí. Els seus familiars o amics els esperaven alguns quilòmetres abans de l'estació d'arribada i, si els que viatjaven en tren havien aconseguit aliments, els llançaven, embolicats en paquets, a través de les finestres i en llocs prèviament acordats amb els seus col·laboradors. Els qui esperaven l'arribada del tren recollien els embalums i empenien una llarga caminada a través del camp amb aquell bé tan preuat: algunes patates, tomàtiques, taronges, pomes (...).

ROTGER BUILS, V.: *Memorias*. 1994. [Traduït del castellà]

Font: Casasnovas Camps, M. A.; Ginard Féron, D. (2014): *Illes Balears. Història*. Palma: Vicens Vives, p. 70.

IBICENCO:
El Straperlista
ABUSA DE TU AMISTAD,
Estafándote
ILEGALMENTE EL DINERO
que has ganado con tu SUDOR.
¿Por qué razón, por amistad,
te dejas ROBAR en tu per-
juicio y no lo DENUNCIAS?

Els anys quaranta es caracteritzaren per la forta penúria, el racionament de productes bàsics i l'estraperlo, és a dir, els negocis il·lícits que consistien sobretot en el tràfic de productes de primera necessitat a preus elevats. Moltes persones acumularen importants guanys amb aquest comerç il·legal que sovint tenia la connivència de les autoritats. A la il·lustració, crida contra l'estraperlo apareguda al *Diario de Ibiza*.

Font: Casasnovas, M. A. (2007). *Història de les Illes Balears*. Palma: Editorial Moll.

- El nivell de vida de la població de les Illes patí una davallada notable. Per als treballadors hi hagué un gran desnivell entre el creixement de preus i els salaris. Els salaris reals varen caure i la població passava fam, i fins i tot desnutrició. La penúria va ser notable a les Pitiüses.
- Foren sotmesos a un racionament rigorós de productes bàsics i es va obligar la població a recórrer al mercat negre, on els preus eren molt més elevats.
- El concepte d'estraperlo, referit inicialment a l'afer de corrupció que va fer caure Alejandro Lerroux durant la República, es va fer extensiu a qualsevol negoci il·lícit durant els anys de la postguerra i va representar un aspecte important en l'economia de les Illes.
- El mercat negre, l'especulació i el contraban varen servir alhora per acumular fortunes considerables que es varen fer visibles en els anys del boom turístic i urbanístic.
- Una altra part de la població es va veure afectar per l'atur (especialment en el cas de picapedrers i oficinistes) i la misèria. La subalimentació va tenir efectes negatius sobre la salut de la població; un informe de 1941 denunciava que el 40 % de la població infantil de Palma patia tuberculosi. Davant aquesta situació, l'administració hagué de donar major importància a l'assistència, com l'Auxilio Social.
- La població de les Illes Balears el 1940 era de 407.497 habitants, i el 1950 de 422.089 habitants. Fou un creixement petit, provocat per baixes taxes de natalitat i balanç migratori negatiu. Com a conseqüència es va donar un progressiu envelliment de la població.
- En aquests anys es varen donar moviments migratoris, principalment d'obriers qualificats, cap a l'Argentina, Uruguai, Cuba, Xile, França, Algèria, Brasil, República Dominicana i Veneçuela.

Proposta d'activitats per desenvolupar després de les explicacions històriques

- Has entès el concepte d'estraperlo? Escribeu amb les teves pròpies paraules què significa.
- Segons un informe de la Cambra de Comerç de 1946, els estraperlistes varen aprofitar la situació per acumular beneficis destacats. Els preus que exigien eren prohibitius, i es va arribar a multiplicar per deu el preu de l'oli, per sis el preu de l'arròs, per quatre el preu de la farina i per tres el de pa. Investiga quin és el preu mitjà d'aquests productes a l'actualitat i multiplica el seu valor com varen fer els estraperlistes. Quin és el resultat: creus que la població actual podria comprar aquests productes a preus tan elevats? Després de la guerra quines eren les alternatives per a la subsistència?
- Investiga com funcionaven les cartilles de racionament. Posteriorment esbrina si els teus familiars guarden algun exemplar i comparteix-lo a l'aula amb els teus companys (treball amb fonts històriques). A la xarxa també trobareu exemples.
- Quines són les principals diferències pel que fa a la vida quotidiana, i especialment l'alimentació, entre un nin dels anys quaranta i un nin de l'actualitat resident a les Illes Balears?

5. «Una pàtria tan petita que la somio completa»

L'objectiu d'aquesta proposta és aproximar els estudiants al concepte d'exili i les seves característiques. El punt de partida ha de ser necessàriament el de la guerra civil i les seves conseqüències, entre les que es troba l'exili, entès com una migració forçada per motius polítics.

Una eina adient per iniciar la seqüència didàctica seria escoltar la cançó «Corrandes d'exili» de Pere Quart (pseudònim del català Joan Oliver) i interpretada per diversos artistes con Lluís Llach o Silvia Pérez Cruz.

Corrandes d'exili

«Una nit de lluna plena
tramuntàrem la carena
lentament, sense dir re.
Si la lluna feia el ple
també el féu la nostra pena.

L'estimada m'acompanya
de pell bruna i aire greu
(com una marededéu
que han trobat a la muntanya).

Perquè ens perdoni la guerra,
que l'ensagna, que l'esguerra,
abans de passar la ratlla,
m'ajec i beso la terra
i l'acaronó amb l'espallla.

A Catalunya deixí
el dia de ma partida
mitja vida condormida;
l'altra meitat vingué amb mi
per no deixar-me sens vida.

Avui en terres de França
i demà més lluny potser,
no em moriré d'enyorança
ans d'enyorança viuré.

En ma terra del Vallès
tres turons fan una serra,
quatre pins un bosc espès,
cinc quarteres massa terra.
“Com el Vallès no hi ha res”.
Que els pins cenneixin la cala,
l'ermita dalt del pujol;
i a la platja un tenderol
que bategui com una ala.

Una esperança desfeta,
una recança infinita.
I una pàtria tan petita
que la somio completa.»

Per situar els alumnes en un context geogràfic proper, una obra de referència és el catàleg de l'exposició *Les Illes Balears i l'exili republicà*, comissionada per l'historiador i professor David Ginard Féron. Entre els continguts del catàleg destaquem una cronologia, textos d'anàlisi, un extens recull de fotografies, fragments d'entrevistes i fragments de textos publicats en premsa que ens ajuden a endinsar-nos en l'exili republicà des de múltiples perspectives: tipus d'exili, els països de destinació, els camps de refugiats, els illencs als camps nazis i biografies. Aquesta publicació seria de consulta obligada per desenvolupar una seqüència didàctica sobre l'exili.

També disposam d'un conjunt de documentals (no tots accessibles per xarxa) que inclouen referències a l'exili:

- *Nosaltres els vençuts.*
- *La ilusión atlántica.*
- *La memòria esvaïda.*
- Capítol 34 de *Memòria i oblit d'una guerra.*
- *Retrats.*
- *Passió d'Emili Darder.*
- *Miquela.*
- *Els Norats. La presó de Coanegra.*
- *Pitiusas 1936-1939.*

Així mateix, són nombroses les memòries que s'han publicat par part de víctimes de la dictadura franquista en què es relaten les condicions de l'exili. Aportam una selecció de fragments de les memòries de Fernando Bertazioli, autor del llibre *Memòries de la guerra i l'exili*, i de Deseado Mercadal *Yo estuve en Kenadza: nueve años de exilio*, de 1983, i *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939. Relato histórico de un testigo*. Ara bé, cal tenir en compte que el docent disposa de molts més títols que fan referència a les vivències a l'exili, com les memòries de Genoveva Pons Roger, Fernando Ferrer Quesada, Francesc Pons Seguí o Miquel Triay Pasuchi, entre d'altres.

Memorias de la guerra y del exilio (memorias de mi infancia en Ibiza durante la guerra civil y del exilio posterior), és un text autobiogràfic de Fernando Bertazioli Riquer escrit el 1996 i publicat per Mediterrània Eivissa. La guerra esclatà quan Bertazioli era petit i juntament amb la seva família s'exilià a França, on es va formar com a aparellador. Ja adult, va tornar a Eivissa. El seu testimoni també es troba disponible en diversos audiovisuals. A les seves memòries narra el moment de partida d'Eivissa, quan només tenia deu anys, de la següent manera:

«El día 16 de septiembre, al anochecer, había dos motoveleros en el Puerto de Ibiza. Eran el “Cala Marsal” y el “Antonio Matutes” que habían llegado de la Península poco antes, para embarcar a los últimos republicanos que pudiesen hacerlo. Unas horas antes, había hecho también su entrada en el Puerto el destructor italiano “Explorador Niccolo Zeno”, procedente de Palma, a bordo del cual iba el italiano Arconovaldo Bonacorsi, más conocido como el Conde Rossi y de quien hablaré más adelante.

En los citados motoveleros, llenos hasta los topes, en bodega y en cubierta, salimos rumbo a Valencia. Sin luces. Sin poder fumar los Hombres para que nuestra presencia no fuese descubierta por un barco al que oímos claramente y que, al parecer, nos andaba buscando. Durante una hora el patrón paró el motor.

(...) Nada más llegar a Valencia, mi padre partió inmediatamente a Madrid junto con el capitán Bayo, con vistas a obtener armamento para la defensa de Ibiza.

(...) La pérdida de las Baleares, o mejor dicho, la dominación de la isla de Mallorca por los nacionales, fue catastrófica para los republicanos puesto que a partir de ese momento se encontraron que tenían un inmenso “portaviones” enemigo anclado frente a sus costas.» (Bertazioli, 1996, 34-35)

Sobre el seu retorn a Eivissa a l'edat de 41 anys, Bertazioli relata:

«Para poder regresar a Ibiza tenía antes que regularizar mi situación. Yo no había hecho el servicio militar y por ello constaba como prófugo. No sé si fue por la edad (tenía entonces 41 años) o por quien se ocupó de este tema, el hecho es que este asunto se solucionó.

(...) Pero la vergüenza no acaba aquí. Cuando salí de España yo tenía 12 años y 5 meses; pues bien, tuve que firmar entre otras barbaridades que no había violado a ninguna monja, que no había formado parte de ningún pelotón de ejecución, que no había quemado ninguna iglesia, que, que...y así unas quince o veinte preguntas.

(...) Cuando llegué a Ibiza, ante la belleza que se descubría al girar el barco delante del faro de Botafoch, (actualmente algunas construcciones nuevas han disminuido parte del encanto), con la contemplación de las tranquilas aguas del puerto donde se reflejaban las casa de la Marina y Dalt Vila, no pudo contener mi emoción. Habían pasado 11.219 días, 11.219 noches, 11.219 eternidades desde que, con un motovelero, el 16 de septiembre de 1936, habíamos abandonado Ibiza.

En seguida que pude recuperar nuestra casa familiar, ocupada entonces por una señora extranjera que por no dejarla se quería casar conmigo, realicé las reparaciones esenciales y vinieron a Ibiza dos de mis tres hijos y mi madre.

Con anterioridad, había hecho traer de Francia los muebles que tenía almacenados en un guarda-muebles desde el momento en que enfermé. A éstos añadimos algunos enseres que estaban en la casa de mi tía María y que se habían salvado del saqueo que sufrió nuestra casa durante la Guerra Civil. Pero pocas fueron las cosas que pudieron ser rescatas de nuestra casa familiar de Dalt Vila (...) ya que cuando desembarcaron las tropas nacionales, el 20 de septiembre de 1936, al mando del Conde Rossi, éste, además de ordenar numerosas ejecuciones de republicanos ibicencos, al enterarse de que mi padre, hijo de italiano, era uno de los republicanos más destacados, ordenó el saque inmediato de nuestros bienes.

Ya en la década de los ochenta un joven ibicenco, aficionado a la historia, encontró en el Archivo Municipal de Ibiza numerosa documentación, que tengo fotocopiada, en la que se puede leer entre otras cosas que mi abuelo materno, Juan Riquer Román, fue denunciado por haber sustraído muebles de nuestra casa y haberlos trasladado a la suya para salvarlos del saqueo; al estar nuestra casa incautada, para las autoridades judiciales franquista, lo que mi abuelo hacía al Estado era un rodo. Fue denunciado por una vecina, cuyo nombre figura en dichos documentos, al igual que el de los dos hombres que con la ayuda de un carro hacían el traslado. Pero al ser mis abuelos maternos muy monárquicos y mi tía María de la Falange (más tarde sería Delegada de la Sección Femenina), al cabo de unos seis meses, después de varias comparecencias de mis abuelos y de diferentes testigos, el caso quedo archivado.» (Bertazioli, 1996, 100-101).

Deseado Mercadal és autor de diversos títols on deixa testimoni de les seves experiències i memòries vinculades a la guerra i la dictadura, com *Yo estuve en Kenadza: nueve años de exilio*, de 1983, i *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939. Relato histórico de un testigo*, de 1994. Des de la seva infantesa va estudiar música i amb divuit anys va entrar a l'Agrupació Socialista de Maó i a la Federació Obrera de Menorca (UGT), organitzacions on va càrrecs de direcció. També fou redactor i director del setmana *Justicia Social* i és autor de llibres i textos a premsa. Així mateix ha estat autor de nombroses composicions sonores i ha estat director de diverses entitats musicals. Entre molts aspectes, a *La Guerra Civil en Menorca 1936-1939. Relato histórico de un testigo*, explica el moment en què s'embarcà cap a l'exili:

«Alrededor de las tres y media de la madrugada del 9 de febrero de 1939 me hallaba en el sótano de mi casa, sita en el número 69 de la calle de Pi y Margall (ahora Camí des Castell) vestido y echado sobre una improvisada cama junto a mi esposa e hijo, al que faltaban pocos días para cumplir un año. En dicho sótano dormían también otros vecinos.

Tras el intenso bombardeo sufrido aquella tarde, coches y más coches cruzaban aquella noche la calle en dirección a Villacarlos y otros viniendo de dicha población. (...)

Como puede suponerse, tras echarme sobre la cama después de una frugal cena, no intenté conciliar el sueño. (...) Por fin, sobre las tres y media abandoné, haciendo el menor ruido posible el sótano diciendo a mi esposa que no se preocupara pues volvería muy pronto.

Al situarme sobre el quicio de la puerta, apareció poco después una sombra en la casa de enfrente. Era mi buen amigo y compañero socialista Miguel Gelabert, quien también, y lógicamente, estaba intranquilo.

(...) Decidimos entonces ir a Comandancia Militar. Se transitaba difícilmente por las calles llenas de cascotes e hilos eléctricos desprendidos a causa del bombardeo. Un subalterno al que no conocimos nos salió al paso en la puerta y debió reconocernos pues nos dijo: ¿Pero están todavía ustedes por aquí? Todos sus amigos se hallan en el barco inglés. La isla está rendida, márchense, no sé si llegarán a tiempo, porque posiblemente el buque habrá zarpado.

¿Sabe si hay algún otro medio para poder marchar? Le preguntamos. Creo que hay un velero que va a salir también en el muelle de Poniente, pero corran no pierdan un segundo, contestó.

Lo más rápido habría sido bajar por la contigua Cuesta del General, pero no podíamos abandonar a nuestras familias.

(...) Llegados a casa, advertimos a nuestros familiares. Mi esposa y yo subimos al piso, arropamos convenientemente al pequeño y tras coger nuestros abrigo, di a un vecino la llave de mi casa para que la entregara a la familia de mi esposa, pues mi madre, mi hermano menor y mi hermana con su hijo que vivían en domicilios muy cercanos quisieron venir con nosotros.

(...) Por el camino se unieron a la comitiva bastantes personas, algunas de ellas llevando sólo el pijama y un abrigo encima. Por fortuna, el velero Carmen Picó se hallaba aún en el muelle frente a la fábrica de harinas del señor Bosch. El hecho de no haber a bordo suficiente combustible para emprender un largo viaje había hecho demorar la salida. Todos los hombres acompañamos a los tripulantes hasta la puerta del depósito de CAMPSA próximo a aquel lugar y una vez abierta la puerta, empujamos cada dos un barril de gasolina. Tan pronto éstos fueron subidos a bordo, el patrón ordenó quitar la plancha y zarpar sin perder un segundo. Momentos angustiosos aquellos en que fue imposible hacer caso de los gritos y señas que infinidad de personas nos hacían, mientras bajaban a marchas forzadas la cuesta que conducía al muelle con el propósito de marchar también hacia el exilio.

Al hallarse la pequeña nave frente a la Base Naval, fueron disparadas contra nosotros unas

ráfagas de ametralladora que afortunadamente no hirieron a nadie.» (Mercadal, 1994, 260-263).

Així, iniciat el camí de l'exili, el destí de Deseado Mercadal i tants d'altres menorquins va passar pels camps de concentració francesos. Ens ho narra de la manera següent:

«Nuestro viaje había sido feliz y realizado con un mar en calma. Tras unas treinta horas de navegación, entramos sobre las once de la mañana del día 10 de febrero en la bahía argelina. Quedamos retenidos a bordo, custodiados por una pareja de guardias que se turnaban. Personal de Sanidad Marítima procedió a vacunar-nos. Se nos envió comida suficiente y se permitió que la colonia menorquina y ciertas entidades de Ayuda a la República Española nos enviaran Prendas de abrigo, útiles de aseo y otros objetos, pero se nos impidió que desembarcásemos en espera de recibir órdenes de París. El alcalde de Argel, Monsieur Rozis había manifestado, según pudimos leer en la prensa argelina llegaba a bordo, que no quería “rojos” en su ciudad.

Infructuosas resultaron las gestiones echar por parientes y amigos establecidos desde hacía muchos años en Argel para acogernos en sus domicilios e infructuosos fueron asimismo las peticiones de ciertas entidades demócratas para que pudiéramos quedarnos en aquella colonia. La “democrática” Francia no quería republicanos españoles en sus ciudades y pueblos. Y el muy “demócrata” Monsieur Daladier, presidente del Gobierno galo no hacía sino continuar la política iniciada por su antecesor, el “socialista” Léon Blum, adalid del funesto invento de la No Intervención, con lo que Francia dejó de hacer honor a su palabra y a su firma.

Así fue como los exiliados del Carmen Picó fuimos embarcados en el buque correo El Djezair que no llevaría a Port-Vendres, donde los hombres, separados previamente de las mujeres y niños, fuimos conducidos al arenal de Argelès-Sur-Mer al que llegamos siendo ya casi noche cerrada.» (Mercadal, 1994, 265-266).

A partir de tots aquests recursos, algunes de les activitats de recerca i reflexions que es podrien plantejar als alumnes, són:

- Quins foren els principals països que acolliren exiliats illencs de la guerra civil? Identifica'ls també sobre el mapa, juntament amb les capitals o nuclis de població on varen destacar els exiliats illencs.
- Investiga les biografies d'alguns exiliats de referència i analitza quin paper jugaren en les societats que els acolliren.
Exemple: Àngel Palerm (Eivissa), Francesc de Sales Aguiló (Mallorca).
- Defugint del context de les illes, una figura de referència de l'exili fou el violoncel·lista català Pau Casals i Defilló: investiga on es va exiliar i quina ajuda va oferir als exiliats. Com a músic, de quina manera va mostrar la seva oposició a la dictadura franquista? Investiga també la seva obra musical i escolta alguna de les seves interpretacions.
- Investiga les condicions de vida dels exiliats a França, concretament en referència als camps de refugiats on foren conduïts.
- Investiga la relació que hi pot existir entre exiliats i deportats a camps nazis i posa exemples concrets.
- En el temps present coneixem exemples de migracions forçades per causes polítiques? Investiga-ho i analitza algun conflicte que hagi derivat en exilis.
- Dissenyau per exposar al centre una “maleta de l'exili”, on es puguin recollir continguts

històriques com: fotografies, biografies, cartes...

Bibliografia de referència

- Ginard Féron, David (2008). *L'exili balear de 1939*. Palma: Documenta Balear.
- Lluï, Xicu (2001). *Visca Cárdenas! L'exili americà dels republicans pitiüsos*. Eivissa: Institut d'Estudis Eivissencs.
- Marimon Riutort, Antoni; Santana Morro, Manel (2006). *Els exiliats: refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la guerra civil del 1936-1939 i de la immediata postguerra*. Palma: Hiperdimensional.
- Morro i Marcè, Mateu (2010). *Muntanyes de Coanegra*. Palma: Documenta Balear.
- Morro i Marcè, Mateu (2022). *La memòria esborrada: Francesc de Sales Aguiló (1899-1956)*. Palma: Illa Edicions.
- Parrón Guasch, Artur (2009). *L'exili balear a Mèxic*. Palma: Documenta Balear.
- Portella Coll, Josep (2017). *Llibre d'exilis: diccionari biogràfic de l'exili menorquí*. Menorca: Consell Insular de Menorca.